

مطالعه کاربرد و ویژگی‌های ترکیب «انسان-خط» نگاری در آثار فلزی دوره سلجوقیان

علیرضا طاهری^۱

سحر صادقی^۲

چکیده

هنرمندان دوران اولیه اسلامی با مهارت و دقت بالایی به ارائه شیوه‌های نوین نقوش نگاری دست یافتند. نقوش تزئینی و ترکیبی «انسان-خط» تحولی نوین در کتیبه‌نویسی تزئینات برجسته آثار فلزی دوران سلجوقیان و شیوه‌های نوین تزئینات دوران اسلامی ایجاد نمود. این نقوش عمدتاً ترکیبی از خطوط رایج آن دوران و اتصالات زیبایی از سرهای استیلیزه انسانی و یا نیم‌تنه‌های انسان بوده و مفاهیم و معانی باطنی و آشکاری دارند که هر کدام کاربردها و ویژگی‌های بصری خاصی را در این آثار جلوه‌نمایی کرده‌اند. سؤالاتی که مطرح می‌شود این‌ها هستند:

۱. شیوه «انسان-خط» نگاری در آثار فلزی سلجوقیان دارای چه کاربردهایی است؟
 ۲. ویژگی‌های بصری کتیبه‌های تصویری آثار فلزی دوره سلجوقی چه ارتباطی با مضامین آن‌ها دارند؟
- نقوش ترکیبی-تزئینی «انسان-خط» با کاربردهای بصری و مفهومی در میان آثار فلزی دوره سلجوقی نقش‌اندازی گردیده‌اند. ویژگی‌های بصری این نقوش مرتبط با معانی و مضامین روایی کتیبه‌ها در راستای القای اعتقادات درونی مردمان آن دوره به طلسم و تعویذ مؤثر برای مالک اثر می‌باشند. سابقاً در پایان نامه‌ای از نگارندگان این پژوهش، کاربردهای نقوش ترکیبی «انسان-خط» مورد بررسی و پژوهش قرار گرفته است. از اهداف این پژوهش می‌توان به این‌ها اشاره نمود:

۱. بررسی کاربردهای مفهومی و بصری نقوش ترکیبی «انسان-خط» بر روی آثار فلزی دوران سلجوقیان.
 ۲. بررسی ارتباط کاربردهای بصری و مفهومی نقوش ترکیبی «انسان-خط» سلجوقیان.
- این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای، مقالات و سایت‌های معتبر انجام گردیده است.

واژگان کلیدی: «انسان-خط»، فلزکاری سلجوقیان، کاربردهای مفهومی، بصری.

^۱ . دانشیار دانشکده هنر دانشگاه سیستان و بلوچستان artaheri@arts.usb.ac.ir

^۲ . دانشجوی کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر دانشگاه سیستان و بلوچستان art_modernss@yahoo.com

مقدمه:

نقش ترکیبی و تزئینی «انسان- خط» تحولی نوین در کتیبه‌نویسی تزئینات برجسته آثار صناعی دوران سلجوقی محسوب می‌گردد. این نوع خط‌نگاری تشکیل شده از اتصالات زیبای سرهای استیلیزه انسانی، نیم‌تنه‌های انسان و یا فیگورهای کامل انسانی به حروف الفبایی خطوطی همانند خط کوفی و خط نسخ با مفاهیم و معانی مشخص شامل دعاها و یا آرزوهای خوب در حق مالک اثر می‌باشد.

این نقوش با شیوه‌های به‌خصوصی از انسان‌نگاری و خط‌نگاری و تحولاتی در نحوه نگارش، در حقیقت بیانگر این است که ماهیت این نقوش تنها خلق تصاویری زیبا و تزئینی نمی‌تواند باشد، بلکه طراح در پس نمایش مضامین ظاهری اشکال، سعی در نمایش یک معنای درونی براساس تفکر و اعتقادات حقیقی واقع در جوامع آن روزگاران با در نظر گرفتن تأثیرات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آن عصر داشته است. بنابراین این نقوش را که از ابتکارات سلجوقیان بر روی هنرهای دستی می‌دانند گویا علاوه بر آن چیزی که به‌ظاهر صرفاً برای تزئین آثار به‌کار می‌رفته، فراتر بوده و دارای کاربردهای جالب توجه‌تر نیز می‌باشند. در مورد هماهنگی کاربرد مفهومی و بصری این کتیبه‌های ترکیبی در جایی چنین آمده است: هنرمند، در کتیبه‌های ترکیبی می‌توانست به تمایلاتی پر و بال دهد که کاربست آن‌ها در استنساخ قرآن ناممکن بود، زیرا کتاب آسمانی باید خوانا و مفهوم باشد. اما هنرمندان جهان اسلام، خصوصاً در شرق، بر فلز، کاشی، سنگ و آجر طرح‌های به‌هم بافته‌ای را با چنان نظم عالی ابداع کردند که بیننده سرانجام به این نتیجه می‌رسد که این نوشته‌ها اهمیت معنایی ندارند، و باید آن‌ها را چون نوعی ورد و سحر به شمار آورد. این کتیبه‌ها_ شبیه تلمسی که با عبارت قرآنی نوشته شده_ کلمه برکت را در خود دارند، و بنابراین حتی اگر کسی نتواند رمز آن‌ها را بگشاید، «کارساز» هستند؛ و یا نتیجه‌بخش بودن آن‌ها شاید به این دلیل باشد که اساساً برای مردم عادی نامفهوم‌اند. این به‌هم بافتگی در گذر زمان نظم و نسق بیشتری می‌یابد (شیمل، ۱۳۷۹: ۲۰۰).

پیشینه تحقیق:

بیشترین بررسی‌ها و تحقیقات صورت گرفته به‌طور کلی مربوط به معانی و مضامین کتیبه‌های دوران سلجوقی می‌باشد و در میان آثار آن دوره به نمونه‌های اندکی از ظروفی با نقوش ترکیبی «انسان-خط» نیز اشاره گشته است. جز در مواردی اشاره‌وار، توضیحی در مورد این‌گونه خطوط ترکیبی در خوشنویسی اسلامی داده نشده، یکی از این پژوهش‌ها توسط مورس اسون دیماند، هم به‌صورت کتاب و هم مقاله به چاپ رسیده است. دیماند در مقاله خود با نام ظروف برنزی مکتب خراسان دوره سلجوقی، به معانی کتیبه‌ها در این نوع از ترکیب‌بندی که بیشتر با مضامین دعا و آرزوهای خوب برای مالک آن می‌باشند اشاره می‌کند، و این ترکیبات را کتیبه‌های تصویری (انیمیشن‌وار) می‌خواند. همچنین این نقوش را شاخص در میان نقوش تزئینی اشیاء برنزی آن دوران معرفی می‌نماید (Dimand, 1945). اما از تحقیقاتی که مختص به کتیبه‌های تصویری «انسان-خط» ظروف فلزی دوران سلجوقی پرداخته باشند می‌توان به پایان‌نامه ای با نام: «مطالعه نقوش ترکیبی «انسان-خط» در هنرهای صناعی دوره سلجوقی» از نگارندگان این مقاله اشاره نمود. که به‌طور کلی به تمام ویژگی‌های ظاهری و باطنی، ساختار و مفصل‌بندی‌های این نقوش، شیوه‌ها و فنون تزئینی آن‌ها و انواع کاربردها و ارتباط آن‌ها با یکدیگر اشاره می‌کند. در این پژوهش کاربردهای نقوش ترکیبی «انسان-خط» به دو دسته مفهومی و بصری تقسیم‌بندی می‌شوند که در ارتباط با یکدیگر و در راستای نمایان‌سازی معانی و مفاهیم و القای حس و اندیشه بصری و مفهومی نهفته در آن به یکدیگر کمک‌رسانی کرده‌اند (صادقی، ۱۳۹۶). و مقاله حاضر نیز برگرفته از متن همین پایان‌نامه و به‌طور اختصاصی‌تر بدان پرداخته است. همچنین مقالاتی همچون: «پژوهشی در فنون و شیوه نقش‌اندازی ترکیب «انسان-خط» نگاری در آثار فلزی دوره سلجوقیان» و «بررسی ساختار و مفصل‌بندی ترکیب «انسان-خط» نگاری در هنرهای صناعی دوره سلجوقی» (طاهری و صادقی، ۱۳۹۶)، که از پیشینه‌های موضوع نقوش ترکیبی «انسان-خط» بوده‌اند، تا حدودی در متن مقاله حاضر، نگارندگان را یاری رسانده‌اند.

سلجوقیان و هنر فلزکاری این دوران:

قرن پنجم/یازدهم در ایران از دوران باشکوه و درخشان تمدن اسلامی محسوب گردیده که مصادف با ورود عده‌ای از ترکان به این سرزمین و نخستین دگرگونی در جمعیت آن می‌باشد. قبایل ترک نژاد از این زمان به بعد با کوچ‌های گسترده‌ای که در آسیای مرکزی انجام دادند، دسته‌ای موفق به برقراری حکومت مقتدری در ایران گردیدند، که تحت رهبری خاندان سلجوق به حکومت سلجوقیان معروف گشته‌است. «سلجوقیان در سال ۱۰۵۵/۴۴۷ با کنارزدن غزنویان و آل بویه، بغداد را تصرف کردند و پس از آن به تغییر شکل بنیادین پیکره سیاسی مبادرت نمودند» (هیلن‌برند، ۱۳۸۶: ۸۵). با روی کار آمدن این اقوام چهار مشخصه اصلی که تحول و توسعه هنرها را نیز تحت تأثیر قرار داده است، پدید آمد: «۱- تعادل و موازنه جدید بین گروه‌های

عنوان مطالعه کاربرد و ویژگی‌های ترکیب «انسان-خط» نگاری در آثار فلزی دوره سلجوقیان

نژادی و زبانی؛ ۲- تجزیه قدرت سیاسی در چارچوب خلافت ضعیف عباسی؛ ۳- تجدید حیات تسنن و تحدید حدود تشیع و شکوفایی تصوف؛ ۴- توسعه و گسترش زبان فارسی و آداب و سنت‌های ایرانی» (بازورث و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۱). «در این دوران با لقب "رسانس تمدن اسلامی" علوم، هنر و صنایع مختلف در اوج بلوغ به‌سرمی‌برند» (دادور و عادلوند، ۱۳۹۴: ۱۵). محققین اسلامی از شکوفایی هنرها و صنایع این دوران در ایالات خراسان و اصفهان در عرصه‌های معماری، فلزکاری، سفالگری، شیشه‌سازی، نساجی و... با نام مکتب سلجوقی یاد می‌کنند. «با اینکه سلجوقیان ترک بودند، مشکل بتوان در این دوره از عناصر خاص ترکی در هنر ایران و ایالات شرقی آن سراغ گرفت. این نکته بیان‌کننده تسلط و غلبه هنرورزان ایرانی بر هنرهای دیداری است» (بازورث و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۶۰-۱۵۹). از جمله هنرهایی که در دوران سلجوقیان توانسته شکوفایی عصر فرهنگی را در هنر ایران به نحوی شایسته در خود جای‌دهد هنر فلزکاری بوده است؛ آن‌چنان که بسیاری از هنرشناسان، آن دوران را اوج فلزکاری در تمام دوران هنر اسلامی ایران می‌دانند. به طوری که: شهرهای همدان، ری، نیشابور، سجستان، مرو، هرات (و به طور کلی خراسان قدیم)، سرزمین‌های عراق (به ویژه موصل) و سوریه در دوره سلجوقی با تولید آثار هنری فلزی شهرت یافته بودند (حلمی، ۱۳۸۷: ۱۹۶). «در دوره اسلامی، در فلزکاری، ابتدا سنت‌های پیشین تقریباً به طور کامل برقرار بودند؛ چنان که غالباً تشخیص ظروف متعلق به قرون اولیه هجری از ظرف‌های ساسانی مشکل است. ولی از سده ششم/دوازدهم اسلوب جاگذاری قطعات طلا و نقره و مس بر روی مفرغ و برنج به موازات فنون برجسته‌کاری و کنده‌کاری رشد کرد (پاکباز، ۱۳۷۹: ۷۷۰). در حقیقت می‌توان چنین نتیجه گرفت که: «این هنر سنتی در عین پیروی از قواعد کلی حاکم بر هنرهای اسلامی، روح هنر ایرانی را که مبتنی بر نقش و تزیین ایرانی است در خود محفوظ داشته است. این همان دلیل ماندگاری و عظمت هنر فلزکاری ایران در طول اعصار و قرون متمادی بوده است» (خزایی و موسوی‌حجازی، ۱۳۹۱: ۵). «در دوران سلجوقی استان خراسان در زمینه فلزکاری گوی پیشی را برده و مقام ممتازی را در فلزکاری داشته است و شاید علت این تقدم برای آن است که خراسان در دوره‌ی سامانیان (۲۶۱-۸۷۴/۹۹۹-۸۷۴) بزرگترین مرکز تهیه تحفه‌ها و ظروف برونزی و تزیین آن‌ها به صورت و اشکال مطابق روش ایرانی قدیم یا روش ساسانی بوده است، و امروزه در بعضی از موزه‌ها و مجموعه‌های آثار باستانی مقدار زیادی از این تحفه‌های معدنی موجود است که در روی آن‌ها بعضی از صور و نقش و نگارهای سبک‌های ماقبل اسلام دیده می‌شود، فقط بعضی اضافات و نکات دقیقی در آن‌ها هست که کارشناسان با آن‌ها پی می‌برند و از روی آن‌ها حکم می‌کنند که این اشیاء از صنایع قرن‌های اسلامی است» (محمدحسن، ۱۳۶۶: ۱۶-۱۵). «تعداد بی‌شماری از ظروف فلزی و مخصوصاً آن‌هایی که در مراکز خراسان اجرا گشت، دارای تاریخ و امضا و یا امضاهای ریخته‌گران، گراوورسازان و کارورزان چیره‌دست این آثار بود» (کاتلی و هامبی، ۱۳۷۶: ۳۸-۳۷). آثار فلزی دوران سلجوقی را می‌توان به دو دسته اشیاء مصرفی برای طبقه

عنوان مطالعه کاربرد و ویژگی‌های ترکیب «انسان-خط» نگاری در آثار فلزی دوره سلجوقیان

متوسط جامعه همچون کاسه و بشقاب فلزی، فنجان‌های فلزی دسته‌دار، ابریق یا آفتابه و... که ظروف و اشیای فلزی را ساده و بی‌پیرایه در زندگی روزانه مصرف می‌کردند؛ و دسته‌های دیگر اشیای همچون قلمدان‌ها و دوات فلزی و جعبه آرایشی و سینی و پارچ فلزی و... دسته‌بندی نمود؛ که ویژه شاهان و درباریان بوده و جزء اشیای فلزی نفیس، سفارشی محسوب می‌گردند (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۳۹-۱۳۷). یکی از نکات مهم و لازم به ذکر این است که: در دوره‌ی سلجوقیان عراق بخشی از ایالات ایران شمرده می‌شد و علاوه بر این در زمان حملات خونین مغولان و تخریب شهرها و دیارها تعدادی از فلزکاران خراسانی به هنرمندان ایرانی شهر موصل پیوستند، بدین ترتیب این رشته و ابداعات تزئینی آن از این طریق و عوامل مختلف دیگر به این شهرها منتقل گردیده و انتساب این رشته از هنر والای ایرانی به آنان گمراه کننده می‌باشد (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۴۱).

با استناد به بررسیات انجام گرفته و مشاهده تصویری نقوش و تزئینات آثار فلزی دوران سلجوقی، این تزئینات و یا نقوش را می‌توان به شش دسته‌ی نقش‌مایه‌های هندسی، گیاهی، حیوانی، انسانی، اشیای انتزاعی و تزئینات نوشتاری دسته‌بندی نمود. در این بین نقش‌مایه‌های هندسی بیشتر شامل: نقوش دایره (هاله دور سر، خورشید و...)، شش‌ضلعی، ستاره، شمسه، لوزی، نقوش محصور در کادرهای هندسی مشهور به طرح بازوبندی و... (تصاویر ۱ و ۲). نقش‌مایه‌های گیاهی شامل: برگ‌های نخل (پالمت^۳) و پیچک‌های برگ‌نخل، نقش گل‌گندم، نقش گل‌هفت‌پر و... (تصویر ۲). نقوش حیوانی شامل: انواع حیوانات وحشی و اهلی، حیوانات بالدار، ابوالهله‌ها، حیوانات ترکیبی و... نقوش انسانی در حالات و موقعیت‌های گوناگون شامل: پادشاهان، سوارکاران، رقصندگان، نوشندگان، شکارچیان، قهرمانان و... (تصویر ۱).

تصویر ۱- پایه شمعدان برنجی، مزین به نقوش هندسی، انسانی، حیوانی، اشیای تزئینی، تزئینات نوشتاری، منبت‌کاری شده با نقره و طلا، ایران، سلجوقی، ۱۳۵۰/۱۳۰۰، (موزه ویکتوریا و آلبرت، لندن، شماره ثبت: ۱۸۸۴-۹۱۷).

3- Palmettes

اشیای انتزاعی به کار رفته بر روی این آثار شامل: انواع ابزارآلات کار و روزمره انسان‌ها و انواعی از آلات موسیقی (نی، چنگ، عود و...) می‌باشند. تزیینات نوشتاری به صورت انواعی از خطوط کوفی، کوفی تزیینی، کوفی ترکیبی، خطوط نسخ و... (تصاویر ۱ و ۲ و ۳). در موارد مختلف به صورت کتیبه‌نویسی (نوشتن دعا، آرزو، تجلیل، اذکار، دستورات دینی، توصیه و اندرز و...) نوشتن نام سازنده، صاحب اثر و یا مکان ساخت شیء با امضا و تاریخ می‌باشند. از میان نقش‌مایه‌های تزیینی نام برده شده در میان آثار فلزی این دوران تزیینات نوشتاری یکی از مهم‌ترین فنون تزیینی در میان آن‌ها و همچنین در میان تمام صنایع اسلامی می‌باشد. با توجه به موضوع مورد پژوهش و گستردگی مطالب در مورد هر کدام از نقوش تزیینی اشاره شده تنها به توضیحات مفصل‌تر و بررسیات دقیق‌تر تزیینات نوشتاری با توجه به نیاز این پژوهش پرداخته می‌شود.

تزیینات نوشتاری آثار فلزی سلجوقیان:

یکی از راه‌های تزیین و آراسته کردن هنرهای صناعی در ایران استفاده از تزیینات خط و خوشنویسی است، که سابقه‌ای دیرینه در طول ادوار مختلف تاریخی در ایران داشته است؛ و به خصوص علامتی برای صنایع اسلامی در میان هنرمندان و صنعت‌گران جهان بوده است؛ به طوری که می‌توان چنین ادعان داشت که یکی از مهم‌ترین راه‌های تشخیص فلزکاری اوایل دوره اسلامی از ماقبل آن، تزیینات نوشتاری بر روی این آثار می‌باشد. «ارنست کونل در کتاب هنر اسلامی در این رابطه می‌نویسد: صنعت هیچ کشوری همچون ایران خط را به این وسعت و عمومیت برای تزیین اشیاء، ساختمان‌های مذهبی و... به کار نبرده است. در میان انواع قالب‌های خط از آنجا که خط کوفی برای این منظور بسیار مناسب بود، با حاشیه‌های مرتبی که ترتیب می‌داده و قابلیت استفاده بر کلیه سطوح، صنعتگران ایرانی در استعمال این خط منتهای سلیقه و مهارت را به کار برده و سرآمد استفاده از آن بوده‌اند» (رازانی و دیگران، ۸۹-۱۳۸۸: ۶۲). از اوان طلوع دولت سلجوقی تا غروب دوره صفوی هنرهای نقاشی، کتابت، شعر، ترصیع و... بر روی آثار

تصویر ۲- پایه ابریق برنجی، مزین به نقوش حیوانی، گیاهی، تزیینات نوشتاری، منبت کاری شده با نقره و مس، ۲۲/۲ سانتی متر، ایران، سلجوقی، نیمه اول قرن هفتم/سیزدهم، (موزه هنر متروپولیتین، شماره ثبت: (۹۱،۱،۵۳۰)).

هنری فلزی باعث حضور و مشارکت همزمان نقاشان و خطاطان و فلزکاران و شاعران و... گردیده و حضور این هنرها و هنرمندان را لازم و ملزوم یکدیگر کرده است (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۵۶). «در اوایل این دوران که هم‌چنان استفاده از کتابت عربی با خط کوفی معمول بود، کتیبه‌ها را بر روی ظروف و سایر اشیا با خط کوفی می‌نوشتند. عبارات برگزیده بر حسب حالت و نوع شیء انتخاب می‌شدند.

در سبک خراسانی، که می‌خواستند متن دعا را به صورتی کهن و با حرمت بیشتر به بیننده القا کنند، از خط کوفی بر روی کتیبه‌ها استفاده می‌کردند. متن دعا بر روی این اشیا به مالک بی‌نام ظرف یا شیء فلزی به صورتی ساده چنین بود: «برکه و یمن و سرور لصاحبه» یا «سلامه و نصر و رحمه لصاحبه». گاهی به جای دعا برای صاحب شیء طلب اقبال و بخت‌بلند و ثروت و سرنوشت بهتری می‌کردند و این‌گونه کتیبه‌ها بیشتر به خط ثلث یا نسخ بود، مانند این کتیبه: «عز و اقبال و دوله و علو رفعه و نصر و غبطه لصاحبه». اصولاً گزینش خط کوفی در کتیبه‌ها بیشتر از نظر تلقین و الهام حرمت بیشتر در نظر بیننده بود. در عصر سلجوقی گاهی کلمات را در دعا به طور مجهول و به صورت مسجع در کتیبه‌ها با خط کوفی می‌گذاشتند، مانند «العز الدائم و الاقبال الزائد و العمر السالم و الجد الصاعد و النصر الغائب لصاحبه». اندرز کتیبه‌ها به این سبک و سیاق بود: «العزه و الاقبال و الحلم و القناعه و العلم و العافیه و الراحه لصاحبه» (احسانی، ۱۳۸۲: ۱۵۹-۱۵۶). آثار مکتوب بدست آمده از دوره سلجوقیان نسبت به دوره‌های گذشته غنای بیشتری را نشان می‌دهند. در دوران اسلامی در کنار خط ظریف و تزیینی و شاخه‌شاخه کوفی، خط جدید و مدوری به نام خط «نسخ» نیز ابداع گردیده که در تزیینات بسیاری از آثار هنری در ایران و در سایر کشورها از قرن دوازدهم میلادی به بعد با مهارت و استادی کامل به کار رفته است (گونل، ۱۳۸۴: ۸۷). با ابداع خط نسخ هنرمندان فلزکار به خصوص در دوران سلجوقی در بیشتر مواقع از هر دو این خطوط (کوفی، نسخ) برای نوشتن کتیبه‌ها استفاده می‌کردند که در مورد علت این امر این چنین آمده است: علت این امر را می‌توان گرایش به تنوع در میان هنرمندان این دوران که نشانگر مهارت و خلاقیت آنان می‌باشد، دانست. خط کوفی در این آثار بیشتر برای نوشتن عبارات دعایی به کار رفته است؛ اما خط نسخ علاوه بر آن در نوشتن نام فلزکاران، تاریخ و محل ساخت این آثار نیز به کار رفته است، و اغلب در پایین‌ترین قسمت گردن آبریز یا شمعدان یا دیگر اشیا نوشته می‌شد (افروغ و قانی، ۱۳۹۲: ۳۶). «هنرمند استادکار، در ارتباط با قالب و شکل و انتخاب مواد و نیز سایر ملاحظات شمایل‌نگارانه و کتیبه‌نویسی، دستوره‌های مفصلی از حامی خود دریافت می‌کرد. اگر اثر هنری برای یک نفر حاکم تولید می‌شد در کتیبه‌ها از وی ستایش به عمل می‌آمد و برای او رحمت درخواست

می‌شد؛ ولی اگر اثر هنری برای یک مسجد ساخته می‌شد در کتیبه آیه‌ای از آیات قرآن نقش می‌بست» (کونل، ۱۳۸۸: ۸۴). در میان تزیینات کتیبه‌ای بر روی فلزات این دوران تزییناتی با خطوط ترکیبی نیز دیده می‌شود که ترکیبی زیبا و جالب توجه و نوین در این دوران محسوب می‌گردد. این تزیینات به صورت ترکیبی از خطوط نوشتاری با اشکال انسانی (نیم‌تنه و سر) در انتها و یا ابتدای حروف با حالات و حرکات مختلف می‌باشند. نعمت‌اسماعیل علام در کتاب هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی بدین تزیینات اشاره می‌کند: نوشته‌هایی به خط نسخ و کوفی بر روی بعضی از آثار فلزی دوران سلجوقی دیده می‌شود که دنباله بالایی بعضی از حروف به اشکال سر انسانی منتهی می‌شود و این ابتکاری است که به سلجوقیان نسبت داده شده است (علام، ۱۳۸۶: ۱۲۸). همچنین دیماندر در کتاب راهنمای صنایع اسلامی درباره این‌گونه تزیینات چنین می‌نویسد: در دوران سلجوقیان هنرمندان بر روی آثار فلزی کتیبه‌هایی با خط کوفی و نسخ می‌نوشتند که انتهای حروف آن‌ها به شکل سر یا بدن جانداران در آورده شده است. این نوع کتابت شاید در ایالت خراسان ابتکار شده است (۱۳۸۳: ۱۴۱). (تصویر ۳)،

تصویر ۳- ابریق برنزی، دارای کتیبه‌ای با نقوش انسانی، منبت‌کاری شده با نقره و طلا، ۲۱/۷ سانتی‌متر، ایران، سلجوقی، اواخر قرن هفتم/اسیزدهم، (موزه هنر متروپولیتین، شماره ثبت: ۶۳، ۱۵۸، ۳). (۱۹۶۳)

این نوع تزیینات که تحولی نوین در کتیبه‌نویسی تزیینات برجسته آثار فلزی دوران سلجوقیان و همچنین از شیوه‌های نوین تزیینات دوران اسلامی محسوب می‌گردد در این مقاله مورد پژوهش و بررسی قرار خواهند گرفت. در ادامه به معرفی هرچه بیشتر و دقیق‌تر این نقوش تزیینی بر روی آثار فلزی و ویژگی‌ها و کاربردهای مختلف آن‌ها بر روی هر اثر پرداخته می‌شود.

نقوش ترکیبی «انسان-خط» در آثار فلزی سلجوقیان:

تصاویر انسانی و کتیبه‌نویسی هر یک به طور جداگانه قبل از ظهور اسلام در میان آثار هنری و آثار فلزی به اشکال مختلف به چشم می‌خورد و در دوره اسلامی نیز تا قبل از دوره سلجوقیان ما این تصاویر و خطوط نوشتاری را به صورت محدودتر و به طور جداگانه در میان آثار هنری مشاهده می‌نماییم. اما در دوران سلجوقی تحول و ابداعات نوینی بر روی تزیینات نوشتاری هنرهای صنایع با مشارکت هنرمندان رشته‌های

عنوان مطالعه کاربرد و ویژگی‌های ترکیب «انسان-خط» نگاری در آثار فلزی دوره سلجوقیان

مختلف پدیدار می‌گردد. این تحولات که منجر به ابداع شیوه‌های نوین ترکیبی «انسان-خط»، «حیوان-خط» و خطوط نوشتاری همراه با نقوش گیاهی و... گردیده‌است، هنر فلزکاری به خصوص هنر کتیبه‌نویسی بر روی فلزات را به اوج شکوفایی و رونق رسانده. در این میان ترکیبات خطوط نوشتاری همراه با سر و نیم‌تنه‌هایی از اشکال انسانی به صورت انتزاعی و حالات و حرکات نمادین از جشن‌ها، مراسمات و داستان‌های روایی، که بیان‌کننده اعتقادات این اقوام و دوران می‌باشد؛ همراه با مفاهیم و کاربردهای فراوانی که می‌توان از آن‌ها استنباط نمود، چنان جلوه‌ای به این ظروف بخشیده‌است که نظر بسیاری از هنرمندان و هنرشناسان و... را به خود جلب می‌نماید. این نوع تزینات معمولاً در جایی نقش‌اندازی گردیده‌اند که بیشتر در دید باشند. برای مثال بر روی بدنه شیء در لبه‌ی بالایی ظروف و یا لبه‌ی پایینی قلمدان‌ها، به دورگردن و یا شانه ابریق‌ها، بر روی پایه و یا درپوش شیء (در صورتی که شیء دارای این موارد باشد). در اکثر چهره‌های انسانی بر روی ظروف فلزی دوران سلجوقی می‌توان سبک چهره‌نگاری نگاره‌های این مکتب را مشاهده نمود. «چهره‌نگاری‌های سلجوقیان تحت تأثیر فرهنگ بصری مانوی است. در آن دوره بر الگوهای تصویری و چهره‌نگاری یکسان (دهان غنچه، چشمان بادامی، بینی کشیده، ابروان سیاه کمانی) در نگاره‌های مانویان و سلجوقیان تأکید می‌شود؛ شیوه‌های صوری و الگوهای چهره‌نگاری در نگاره‌های مانویان، مجدداً باز تولید شده و در نگاره‌ها و آثار هنری سلجوقیان نمود پیدا کرده است» (موسوی‌لر و نمازعلیزاده، ۱۳۹۱: ۹۶).

« نظیر این نوع ترکیب‌بندی، ظرفی است متعلق به اواخر قرن ششم که دارای حروف کوفی با کله‌های انسان و دایره‌های زیبایی متضمن نقش جانوران زیباست و بته‌های هندسی زیبایی این نقوش را به هم مرتبط می‌کند» (پوپ، ۱۳۸۰: ۸۴). (تصویر ۴)

تصویر ۴- دیگ، مفرغ،
کنده‌کاری و مرصع، قرن
ششم، قطر ۲۰
سانتی‌متر، تالار هنری
والترز، بالتیمور، (پوپ،
۱۳۸۰: ۱۱۶).

ویژگی‌های ترکیب «انسان-خط»

در این نوع از ظروف که بیشتر تجاری بوده و برای مصارف شست و شو و غسل در مراسم مذهبی به کار می‌رفته است، نقش ترکیبی «انسان-خط» تحرک و پویایی بیشتری از صورت‌های انسانی و درگیر شدن بیشتر آن‌ها با خطوط نوشتاری را نمایش می‌دهد. صورت‌های انسانی در این ترکیب‌بندی کاملاً از روبه‌رو با حالات و حرکات تفننی نشان از تعامل پیکره‌ها با یکدیگر دارند. در این ترکیب‌بندی استفاده بیشتر از عناصر سطحی و خطی اریب القا کننده حرکت، شور و هیجان، و نشاط و سرزندگی و همان تعامل صورت‌های انسانی به بیننده می‌باشند که تأکید بصری زیادی را هماهنگ با مضمون دعایی خیر و برکت و سرزندگی و نشاط کتیبه تصویری این اثر برای مالک آن از خداوند، دارا است. بنابراین نقش تزئینی، مفهومی «انسان-خط» بر روی لبه بالایی این ظرف به صورت طوماری، افقی و انتزاعی و استیلیزه شده هماهنگی کاربرد مفهومی و بصری را می‌توان مشاهده نمود.

تصویر ۵- ابریق
برنجی، منبت‌کاری
شده با نقره و
ترکیب سیاه و
سفید، حکاکی
برجسته،
ارتفاع ۴۰ سانتی‌متر،
احمدالزکی
موصلی، خراسان،
۶۲۳ هجری قمری،
(موزه متروپولیتین،
شماره ثبت موزه:
۱۹۴۴ (۴۴،۱۵))

نمونه‌ای دیگر از این نقش تزئینی، مفهومی بر روی آبریز (ابریق، آفتابه) برنجی، مزین به فلزات نقره دیده می‌شود (تصویر ۵). از دوران مذکور چندین نمونه از این آبریزها به دست آمده‌اند که نقوش ترکیبی «انسان-خط» بر روی این ظروف به صورت مشابه بایکدیگر در قسمت‌های شانه و لبه بالایی و پایینی بدنه و بعضاً گردن این آبریزها با خطوط کوفی و نسخ نقش‌اندازی گردیده‌اند. این تنگ‌آبی متعلق به دوران سلجوقیان در ایران، و دارای نقوش برجسته‌ای می‌باشد که به آن اضافه گردیده است و متعلق به اواخر قرن ششم/دوازدهم، اوایل سیزدهم، که در موزه هنر متروپولیتن موجود می‌باشد (Tabbaa, 1987:100). در این آبریز نقش ترکیبی مذکور در شانه و گردن آن مشاهده می‌گردد که: این کتیبه‌ها به خط نسخ با سر انسان به کتیبه‌ی انیمیشن‌وار (تصویری) معروف می‌باشند. این نوع کتیبه‌ها با این ترکیب‌بندی از نقوش شاخص و ویژگی‌های هنری دوران سلجوقی ایران محسوب می‌گردند (Dimand, 1945:88).

تصویر ۵- جزئی از اثر، کتیبه نسخ بر روی شانه ابریق، آرزوهای خوب برای مالک ظرف (Dimand, 1945:88)

ترکیببندی نقوش بر روی گردن این آبریز به صورت طوماری، عمودی می باشد.

«کتیبه‌های دعایی بر روی این اثر نمادی طلسم‌گونه و تعویذ مؤثر برای مالک و سازنده‌ی ظرف بودند» (وارد، ۱۳۸۴:۷۸). متن دعا بر روی این آثار همانطور که پیش‌تر هم توضیحاتی راجب به آن داده شد گاه به صورتی ساده دعایی است که طلب برکت و لذت و روزی برای مالک ظرف می‌کند در ترکیببندی نقوش این آبریزها جزئیات چهره‌ها و حالات آن‌ها به همان روش استیلیزه و انتزاعی می‌باشند. چهره‌ها همه در یک جهت به حالتی خشک، یکسان و بدون حرکت به صورت طومارهایی افقی در شیارهای عمودی که بدنه اکثر آن‌ها به دوازده قسمت تقسیم‌گردیده، ترکیببندی شده‌اند. با تکیه بر منابعی که عبارات دعایی این کتیبه‌ها را خوانده‌اند، و همچنین منابعی که این دسته عبارات را از نظر معنایی و کاربردی دسته‌بندی نموده‌اند و پیش‌تر از آن‌ها نام برده شد، و همچنین مضمون این عبارات می‌توان چنین گفت که هنرمند این کتیبه‌ها به طور کلی طلب بخت و اقبال بلند، شادی، ثروت، سرنوشت بهتر، آرامش، عزت، دین، قناعت و فضیلت را برای صاحب شیء کرده است. این ظروف که کاربردی می‌باشند احتمالاً به سفارش مالک آن ساخته و پرداخته گردیده‌اند.

تصویر ۶- قلمدان با کتیبه‌ای منقوش به سرهای انسانی، منبت‌کاری برنجی با مس، نقره و مواد آلی سیاه و سفید، ۳۱/۴ * ۶/۴ سانتی‌متر، ایران، سلجوقی، ۱۲۱۱-۱۲۱۰، مجموعه گالری هنری فریر، واشینگتن. مأخذ: (www.asia.si.edu)

از دیگر آثاری که این نقش تزینی، مفهومی زیبا را می‌توان در آن به صورتی واضح مشاهده نمود، قلمدان برنزی از دوران سلجوقی می‌باشد (تصویر ۶)، که در مورد آن، این چنین آمده است: این قلمدان ساخته‌شده در ایران به تاریخ ۱۲۱۰/۶۰۷ دارای کتیبه‌ای با حروف ترکیبی سرهای انسانی به عنوان متنی انیمیشن‌وار (تصویری) با معانی ظاهری و باطنی می‌باشد.

احتمالاً این کتیبه ترکیبی، به صورت دعاهایی به عنوان معنای باطنی و به واسطه ترکیب زیبای سرهای انسانی با این کتیبه، و حرکت و جنبش و پتانسیل درونی حروف که ایجاد گردیده است معانی از سرزندگی، بهار، نشاط، جنبش و میل به زندگی و حرکت به عنوان معانی ظاهری (بصری) این کتیبه می‌باشد (Marks, 2011:313-314). و در جایی دیگر در مورد این اثر چنین می‌خوانیم: قلمدانی برنزی از شرق ایران دارای کتیبه‌ای دعایی با سر انسان به خط نسخ با مفهوم آرزوهای خوب در قسمت پایه آن مشاهده می‌گردد (Blair, 1998:494). همانطور که دیگران نیز در مورد این نقش تزینی و مفهومی در این اثر توضیحاتی داده‌اند، با دقت در جزئیات کتیبه و تصویرسازی آن

عنوان مطالعه کاربرد و ویژگی‌های ترکیب «انسان-خط» نگاری در آثار فلزی دوره سلجوقیان

می‌توان اذعان داشت که این کتیبه نیز طلب اقبال و بخت‌بلند، شادی، ثروت، سرنوشت‌بهتر، قناعت و... برای صاحب شیء می‌باشد و احتمالاً این شیء نیز جزء اشیاء تزئینی، سفارشی و شاید حتی بتوان گفت هدیه‌ای بوده برای مالک شیء که این‌گونه به تزئین و زیباسازی آن دقت فراوان گشته‌است. در این‌باره دیماندر کتاب راهنمای صنایع اسلامی این چنین می‌نویسد: قلمدانی که در گالری فریر در واشنگتن نگهداری می‌گردد؛ کار شخصی به نام شاهی می‌باشد، که برای مجدالملک مظفر وزیر اعظم خراسان که در مرو اقامت داشته ساخته شده‌است. احتمال می‌رود که این قلمدان در مرو که از مراکز مهم مشرق ایران بود ساخته شده باشد (دیماندر، ۱۳۸۳: ۱۴۴-۱۴۳).

از دیگر ظروف فلزی که در دوران سلجوقیان در ایران دارای نقش ترکیبی (انسان-خط) بصورتی زیبا بر لبه (دهانه) ظرف می‌باشد می‌توان از کاسه (جام) برنزی نام برد، (تصویر ۷) که تاریخ دقیق و خصوصیات آن بدین صورت آمده است: جام برنزی منبت‌کاری شده با نقره به همراه کتیبه‌ای به خط نسخ انسانی بر لبه‌ی ظرف متعلق به ایران دوره سلجوقیان در اوایل قرن سیزدهم میلادی به ارتفاع ۱۱/۱ سانتی‌متر است که در موزه هنر متروپولیتن نگهداری می‌گردد (Ettinghausen, 1970: 115).

تصویر ۷- فنجان نیم کره‌ای یا کاسه برنزی، منبت‌کاری شده با نقره و ترکیب سیاه و سفید، ۱۱/۱ سانتی‌متر، ایران، اوایل قرن هفتم/سیزدهم، (موزه متروپولیتن، شماره ثبت: (۹۱،۵۴۳) ۱۸۹۱).

«کتیبه این ظرف به صورت حروفی است که به شکل سر انسانی منتهی می‌شوند. از خصائص ایرانی این تزئینات طرح گل زنبق است که بین اشکال نباتی و طرح ترنجی که زمینه کتیبه واقع شده قرار گرفته است» (دیماندر، ۱۳۸۳: ۱۴۴). این صورت‌ها نیز همه در یک جهت بر روی کتیبه‌ای با مضامین دعایی و طلب عافیت و سرنوشت بهتر برای مالک ظرف می‌باشند. که نه تنها شور و هیجان و سرزندگی مردمان آن دوران را می‌رساند، بلکه در بیننده آن حتی پس از گذشت قرن‌ها این احساسات را بیدار کرده، و این احتمال را پررنگ می‌کند که این مردمان با توجه به اعتقادات درونی‌اشان نسبت به تأثیرگذاری این دعاها و متون به همراه نقوش سرشار از زندگی دست به آفرینش چنین ترکیبات خاص و تأثیرگذار زده‌اند. با توجه به بررسیاتی که در زمینه ویژگی‌ها و کاربردهای نقش ترکیبی «انسان-خط» بر روی انواعی از ظروف فلزی (آبریز، سطل یا

کتیری، قلمدان، کاسه یا جام) دوران سلجوقیان در ایران انجام گردید، اکنون لازم است با دسته‌بندی این نقوش در جداول به جمع‌بندی دقیقی از کاربردهای مفهومی و بصری نقوش بپردازیم.

جدول ۱- کاربرد مفهومی و بصری نقوش

ظروف و اشیا فلزی	موارد مصرف	کاربرد بصری	کاربرد مفهومی
	طراحی برای مرکز بازرگانی استفاده در مراسم غسل و شستشو	نمایشی از صحنه‌های زندگی و امور تفننی. جلوه‌ای از تصویرگری مکتب سلجوقی. القای جنبش و سرزندگی و میل به زندگی در بیننده و مالک‌اثر.	کتیبه به صورت تصویری و ترکیبی تلمس مانند و تعویذ مؤثر مرتبط با کاربرد مصرفی(مذهبی) اثر.
	سفارشی (خصوصی، هدیه‌ای)	نمایشگر نحوه چهره‌سازی‌های مکتب سلجوقی. القای پتانسیل درونی حروف، سرزندگی، بهار، نشاط، میل به زندگی و حرکت در بیننده و مالک‌اثر. القای حس انیمیشن وار در این کتیبه‌ها.	طلب بخت و اقبال بلند، سرنوشت بهتر، شادی، ثروت، آرامش، عزت، دین، قناعت، فضیلت و عافیت از خداوند برای مالک. نمایشگر اعتقادات درونی و مذهبی مردمان دوران سلجوقی به تأثیرگذاری دعاها بر روی ظرف در مالک‌آن.
	سفارشی (تزیینی)	القای حرکت و جنبش و سرزندگی در بیننده و مالک‌اثر.	طلب برکت، روزی، لذت، عافیت و سرنوشت بهتر برای مالک‌اثر. نمایشگر اعتقادات درونی و مذهبی مردمان دوران سلجوقی به تأثیرگذاری دعاها بر روی ظرف در مالک‌آن.

نتیجه‌گیری

کتیبه‌های ترکیبی به نقوش متنوع انسانی که بر پایه‌ی اعتقادات درونی مردمان دوران سلجوقی و همچنین تأثیر مذهب و محیط بر روی هنرمندان آن دوران صورت گرفته‌اند با دو کاربرد: مفهومی که مربوط به معنای نهفته در متن کتیبه‌ها بوده و همچنین بصری که مربوط به جلوه‌ها و تأثیراتی می‌شود که این نقوش در

ظاهر خود بر بیننده و مالک اثر، می‌گذاشتند؛ در میان ظروف فلزی، تجاری، سفارشی، تزیینی و یا اهدایی آن دوران که اغلب کاربردی هم بوده نقش‌اندازی گردیده‌اند. این نقوش را می‌توان با کاربردهای مفهومی اعتقاد به خالق (خداوند) و توسل به او در هر امری منجمله: حفظ امنیت، برقراری آرامش، دعا برای رسیدن به آرزوها و سرنوشت بهتر، طلب رزق و روزی و ثروت کردن، طلب بخت و اقبال بلند داشتن، دعای عافیت و سرزندگی و شادی برای مالک اثر مشاهده نمود. همچنین پند و اندرزهای به‌کار رفته در این کتیبه‌ها همه با توسل و یاری جستن به خداوند بوده و به‌کارگیری کلماتی همچون «الله» و «لا اله الا الله» به پررنگ بودن اعتقادات مذهبی آن‌ها و ورود و نفوذ هر چه بیش‌تر این اعتقادات در هنرهایشان نیز اشاره دارد. این مضامین روایی همگی با اعتقادات درونی به طلسم و تعویذ مؤثر برای مالک اثر می‌باشند. هنرمندان در کاربرد توأمان بسیار زیبا و جذاب خطوط نوشتاری و اشکال انسانی و تلفیق این دو با یکدیگر به چنان شگفتی دست یافته‌اند که القای اندام انسانی به‌وسیله ساقه‌های حروف نوشتاری و یا بلعکس، القای کلمات و اکثراً کشیدگی‌های حروف نوشتاری توسط اشکال انسانی با استادی تمام صورت پذیرفته است. و به نوعی تأکید بصری را در کاربردهای آنان ایجاد کرده‌اند. همچنین از کاربردهای بصری دیگر این نقوش می‌توان به نمایش چهره‌سازی‌های این مکتب و آشناسازی با انواعی از صحنه‌های زندگی و امور تفریحی مردمان آن دوران اشاره نمود. این کتیبه‌ها به طور کلی: حرکت، جنبش، سرزندگی و نشاط، بهار، میل به زندگی و حرکت را از طریق پتانسیل درونی حروف که به واسطه‌ی این نوع از ترکیب‌بندی القا می‌گردد، در ذهن مخاطب بنابر کاربرد ظروف (استفاده در مراسم حج، هدیه‌ای و تزیینی و...) ایجاد کرده و او را به وجد می‌آورند.

فهرست منابع

- احسانی، محمدتقی، (۱۳۸۲)، هفت‌هزار سال هنر فلزکاری در ایران، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- افروغ، محمد و افسانه قانی، (۱۳۹۲)، پژوهشی در شیوه‌های ساخت و مضامین فلزکاری موصل مطالعه موردی: صندوقچه و شمعدان بدرالدین لؤلؤ، فصلنامه علمی-پژوهشی نگره، شماره ۲۸، صص ۴۰-۲۶.
- بازورث و دارلی دران و دبلوا و راجرز و کاهن و لمبتون و هیلنبراند، (۱۳۸۰)، سلجوقیان، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، چاپ اول، تهران، نشر مولی.
- پاکباز، رویین، (۱۳۷۹)، دایره‌المعارف هنر، چاپ دوم، تهران، فرهنگ معاصر.
- پوپ، آرتوراپهام با همکاری فیلیس آکرمین و اریک شرودر، (۱۳۸۰)، شاهکارهای هنر ایران، اقتباس و نگارش پرویز ناتل خانلری، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- حلمی، احمدکمال‌الدین، (۱۳۸۷)، دولت سلجوقیان، ترجمه و اضافات عبدالله نصری طاهری، چاپ سوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- دیمانند، موریس‌اسون، (۱۳۶۵)، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، چاپ سوم، تهران، نشر علمی و فرهنگی.
- علام، نعمت‌اسماعیل، (۱۳۸۶)، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، ترجمه عباسعلی تفضلی، چاپ دوم، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- کاتلی، مارگریتا و لوئی هامبی، (۱۳۷۶)، هنر سلجوقی و خوارزمی، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران، نشر مولی.
- کونل، ارنست، (۱۳۸۴)، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، چاپ پنجم، تهران، انتشارات توس.
- کونل، ارنست، (۱۳۸۸)، هنر اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، چاپ سوم، تهران، نشر مولی.
- محمدحسن، زکی، (۱۳۶۶)، تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام، ترجمه محمدعلی خلیلی، چاپ اول، تهران، نشر اقبال.
- هیلن‌برند، رابرت، (۱۳۸۶)، هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، چاپ اول، تهران، نشر روزنه.
- وارد، ریچل، (۱۳۸۴)، فلزکاری اسلامی، ترجمه مهنراز شایسته‌فر، چاپ اول، تهران، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

مقالات

- خزایی، محمد و بهار موسوی‌حجازی، (۱۳۹۱)، "زبان و بیان در هنر فلزکاری ایران: دوره اسلامی تا حمله مغول"، نشریه کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۵، صص ۱۷-۴.
- دادور، ابوالقاسم و پدیده عادلونید، (۱۳۹۴)، "انتقال هنرهای صناعی سرزمین‌های اسلامی از قرن چهارم ه.ق به اروپای غربی در قرن دهم میلادی"، فصلنامه علمی-پژوهشی باغ نظر، سال دوازدهم، شماره ۳۲، صص ۲۲-۱۳.
- رازانی، مهدی و حمیدرضا بخشنده‌فرد و اصغر توکلی، (۱۳۸۸-۸۹)، "فلزکاری سلجوقی هنری اسلامی با هویت ایرانی"، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، سال پنجم، شماره پیاپی ۵۴، صص ۶۳-۵۵.
- شیمل، آنه ماری، (۱۳۷۹)، "رنگ و طرح در سفالینه ایرانی"، در مجموعه مقالات اوج‌های درخشان هنر ایران، ویرایش ریچارد اتینگهاوزن و احسان یارشاطر، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران، انتشارات آگاه، صص ۲۲۲-۱۹۳.

- صادقی، سحر، (۱۳۹۶)، "مطالعه نقوش ترکیبی «انسان-خط» در هنرهای صناعی دوره سلجوقی"، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، زاهدان، دانشکده هنر و معماری دانشگاه سیستان و بلوچستان/زاهدان.
- طاهری، علیرضا و سحر صادقی، (۱۳۹۶)، "بررسی ساختار و مفصل بندی ترکیب «انسان-خط» نگاری در هنرهای صناعی دوره سلجوقی"، فصلنامه علمی-پژوهشی باغ نظر، سال چهاردهم، شماره ۵۴، صص ۵۶-۴۷.
- طاهری، علیرضا و سحر صادقی، (۱۳۹۶)، "پژوهشی در فنون و شیوه نقش اندازی ترکیب «انسان-خط» نگاری در آثار فلزی دوره سلجوقیان"، همایش جایگاه نقش های تزئینی در کیفیت بصری هنر اسلامی، تهران، مرکز تحقیقات هنر اسلامی نگاره، https://www.civilica.com/Paper-IASCONF01-IASCONF01_031.html.
- موسوی لری، اشرف السادات و سهیلا نمازعلیزاده، (۱۳۹۱)، "چهره نگاری سلجوقی؛ تداوم فرهنگ بصری مانوی"، مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش نامه ی انجمن ایرانی تاریخ، سال چهارم، شماره سیزدهم، صص ۸۵-۱۰۵.
- Blair, Sheila S, (1998) "EPIGRAPHY iii. Arabic inscriptions in Persia", Encyclopaedia Iranica, Vol. VIII (5), available online at www.iranicaonline.org/articles/epigraphy-iii, (Last Updated: December 15, 2011), pp. 490-498.
- Dimand, M. S, (1945) "Saljuk Bronzes from Khurasan" The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series, Vol. 4, (No. 3), The Metropolitan Museum of Art, pp. 87-92.
- Ettinghausen, Richard, (1970), "The Flowering of Seljuq Art", Metropolitan Museum Journal, Vol. 3, The University of Chicago Press, pp. 113-131.
- Marks, Laura U, (2011), "Calligraphic Animation: Documenting the Invisible", Animation: An Interdisciplinary Journal 6(3), pp. 307-323.
- Tabbaa, Yasser, (1987), Bronze Shapes in Iranian Ceramics of the Twelfth and Thirteenth Centuries, Muqarnas, Vol. 4, Brill, pp. 98-113.
- www.asia.si.edu, 10/11/95, 8:30 pm.
- www.Metmuseum.org, 10/12/95, 10:00 am.

A Study on usage and Properties of the Combination “Man-calligraphy” in the Metalwork of Seljuk period

Dr. Alireza Taheri

Associate Professor Faculty of Arts, University of Sistan and Baluchestan.

Sahar Sadeghi

Graduate student of art at the University of Sistan and Baluchestan

Abstract

Artists of the early Islamic period achieved on skills and high accuracy to provide new ways of decorative motifs. Decorative motifs and composite of "Man-calligraphy" created a new development decoration of description outstanding in metal works and new ways of ornaments in Seljuk period. These designs are a combination of calligraphy during the same period and stylized human heads or bust beauty of human connections and with inner concepts and meaning but evident. Each of which has specific visual usage and Properties in these works. The questions that arises are:

1. What applications are in the style of "Man-calligraphy" in the Seljuk metalwork?
2. What are relationship visual Properties of “Man-calligraphy” in the metal works of the Seljuk period with their content?

"Man-calligraphy" motifs with visual and conceptual applications are among the works of the Seljuk period. The visual Properties of these motifs are related to the meanings and content validity of the underlying belief in amulets and talisman are effective for its owner. Previously, in the thesis of the authors of this research, the applications of combined “Man-calligraphy” have been investigated. the aims of this can be cited:

1. Study on the conceptual and visual uses motifs “Man-calligraphy” in the Metalwork of Seljuk period.
2. Study on the relationship conceptual and visual uses motifs “Man-calligraphy” in the Metalwork of Seljuk period.

This research has been done with analytical and descriptive study and using data library, articles and prestigious sites.

Keywords: “Man-calligraphy”, Seljuk Metalworking, Conceptual applications, Visual.